

ПОТИР ЗІ СКИТУ МЕЖИГІРСЬКОГО МОНАСТИРЯ

У Музеї історичних коштовностей України зберігається унікальний експонат – потир (ДМ-6620) (рис.1) з написом, який свідчить про те, що його у 1721 р. обуло вкладено до скиту Межигірського монастиря. Напис зроблено на звороті по краю піддону: року 1721 (дата подана слов'янськими літерами) тшцинем раба Божого Мартина Сича исправлен сей келих до обители Межигорской до скития». Висота потиру – 245 мм; діаметр чаші (вгорі) – 96 мм, діаметр піддону – 140 мм. Клейма на ньому відсутні. Стосовно походження потиру, то відомо лише те, що в МІКУ він надійшов у 1964 р. з Київського державного історичного музею.

Представлений потир, як речі такого гатунку, складається з кількох частин: чаші, стояна та піддону. На дзвоноподібній його чаші – ажурна сорочка з зубчастим краєм вгорі. Поверхня сорочки оздоблена карбованими зображеннями крилатих голівок янголів з драпіровкою на шиї (рис.3), поєднаним з рослинним узором з витких акантових пагонів з листям. Між ними розташовані три овальні медальйони, на яких на канфареному тлі виконані карбуванням невисоким рельєфом Знаряддя Страстей (тортур) Христа, об'єднані в наступні композиції: колона з тростиною (або смолоскипом); драбина з сокирою (рис.2); хрест з прив'язаними до нього у середохресті списом та тростиною з губкою. Середню частину стояна умовно можна назвати вазоподібною: на ній облямовані стрічками з волютами картуші. Такий стоян можна вважати рідкісним не тільки для витворів подібного гатунку українських, але й західноєвропейських майстрів. Конструктивними елементами стояна є й балясини, що з'єднують його з чашею (вгорі) та піддоном (внизу). Між стояном та шийкою піддону – досить товста фігурна насадка з виступаючими волютоподібними завитками та трикутниками (представлені по черзі).

Подібна насадка є також рідкісною за формою деталлю для потирів. Хоча аналогіями для цих деталей стояна можна вважати подібні на потирі, виконаному аугсбурзьких майстром Морітцом Мітнахтом у 1664–1700 рр. [Березова, Волковинська, 2008, с.210.]

Піддон круглий, двохярусний з шийкою у формі зрізаного конусу, яка декорована невисоким рельєфом з опущеними донизу видовженими

листочками (подібний декор часто можна бачити на шийках потирів, виконаних українськими майстрами). Верхній ярус піддону семилопатевий (лопаті – невисокі опуклини-ложки з клиноподібним виступом). На кожній з них виконані канфарником контурні зображення знарядь Страстей (тортур) Христових, об'єднані наступним чином: цебрик з рукомийником (нагадування про Пілата, який прирік Христа на страту); ліхтар (символ зради у Гетсиманському саду); бич, (символ наруги над Христом); сокирка з чотирма цвяхами (знаряддя прибивання до хреста); кліщі (знаряддя зняття Спасителя з хреста) та терновий вінок; рукавиця та пучок різок (знаряддя наруги над Ісусом); серце, простролене трьома цвяхами. (рис.4). Останнє зображення зустрічається досить рідко.

Всі зображення оточені як рамкою невиразним рослинним узором. Серед декору піддонів українських майстрів ложки з клиноподібним виступом практично не зустрічаються. Вірогідно, цей елемент є прямим запозиченням з європейського золотарства. Наприклад, на досить ранньому кухлі (початок XVII ст.) невідомого віденського майстра подібний елемент декору присутній на основі. Єдине, що поверхня ложок в даному випадку гладенька, не заповнена узорами.

Нижній ярус піддону декоровано трьома крилатими голівками янголів з драпіровкою під підборіддям, що чергуються з наступним візерунком: з'єднані посередині розкидисті пагони з листочками, що закручуючись, розтікаються врізнібіч. Подібний узор також можна нерідко бачити на потирах українських майстрів, дуже схожий прикрашає знаменитий бароковий оклад до ікони Дегтярівської Богородиці, а саме німб Богородиці. Цікава і така деталь, як драпіровка тканиною під підборіддям голівок янголів. Насамперед, вона характерна для європейського золотарства. Але досить часто її можна бачити і на витворах українських золотарів.

Потир відноситься до предметів, на яких присутні емблеми зі знаряддями страждань Христа. Подібні зображення в українському золотарстві з'являються у XVIII ст.: на потирах, хрестах, дарохранильниках, оправах Євангелій. Чимало таких предметів є і в колекції МІКУ. Примітно, що ці знаряддя об'єднані на витворах по-різному, тобто згідно з задумом майстра, а не за якоюсь сталою схемою. Часто на потирах їх можна бачити разом з Євангельськими сюжетами. Набагато раніше зображення знарядь страждань Христа з'являються в європейському живописі (XIV ст.) та золотарстві (XVI ст.). Найбільш же раннім витвором такого гатунку з колекції МІКУ є потир (ДМ-1522)

[Золота скарбниця України, 1999, кат. № 240; Музей історичних коштовностей України, 2004, кат № 232.; Березова, Волковинська, 2008, с.210], виконаний майстром з Аугсбурга Вольфгангом Каспаром Кольбом у 1694 рр. (можливо, трохи й раніше, адже потир датується за дарчим написом). На нодусі (яблуці) стояна цього потиру є емалеві медальйони з зображеннями практично майже всіх знарядь Страстей Христових, які можна бачити на культових витворах. Примітно також, що на культових предметах європейського золотарство Знаряддя Страстей Христових інколи тримають в руках янголи, як, наприклад, на потирі (ДМ-1629) вроцлавського майстра Крістіана Пітчмана (Christian Pitschman), який датується 1728–1737 рр.[Золота скарбниця України, 1999, кат. № 241; Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 244; Березова, Волковинська, 2006, с.56, рис.7].

Відсутність на представленому потирові клейм не дає змогу атрибуувати його точно. Стосовно датування, то згідно з написом його не могли зробити пізніше 1721 р., але якщо і раніше, то не набагато. За стилем орнаменталії він, безсумнівно, відноситься до витворів, виконаних у стилі бароко. А стосовно конкретного місця (країни) його виробництва, то це питання залишається відкритим, адже подібні предмети могли бути виконані як і європейськими майстрами (вірогідніше, польськими), так і українськими золотарями. Звісно, нічого не відомо і про вкладника – Мартина Сича. Може це світська особа, а, можливо, козак. Але одне зрозуміло, зробити такий подарунок могла лише досить заможна людина. Згідно з написом потир призначався саме для скиту. Відомо, що на горі Пекарницькій на схід від Межигірського монастиря існував печерний скит з підземною церквою преподобного Онуфрія Великого. Відомо, що у 1844 році професор Київського університету св. Володимира О. І. Ставровський повідомляв про наявність печери на Пекарницькій горі. Свідчення про цю печеру, яка мала підземну церкву і взагалі була значних розмірів, доповнив Л. І. Похилевич, який писав, що місцями вона була обкладена цеглою і «плитами красного камня из местечка Славечны, по видимому, для погребения братии». На стіні, за свідченнями дослідника, було прокреслено дату – 1700 рік [Похилевич, 1864, с.5-9.]. Очевидно, печерний комплекс Межигірського монастиря активно функціонував у XVII–XVIII ст., а в його ходах використовувалися плити з пірофілітового сланцю.

Значну увагу автор приділив печері на Пекарницькій і А. Хребтов, який досліджував об'єкт у 1904 р. У своїй розвідці за 1907 р він подав

загальний вигляд печери, вказані її розміри, зазначив, що стіни печери викладені глиною, яка не піддається атмосферним впливам і руйнуванню [Хребтов, 1907, с.965-971; Андрусенко, Мазур, Сенько, Бряк, Скороход, 2005, с.50-51]. У печері, як встановив А Хребтов, за даними старовинного євангелія, у 1555 р. ігуменом Онуфрієм було покладено початок церкви, а під час її відновлення 1723 р. знайдено срібний на престольний хрест. Відомо, що саме у цій церкві у 1725 р. посвячено у ченці майбутнього Іоасафа Білгородського (у миру Горленка, онук миргородського полковника Данила Апостола, обраного потім гетьманом).

Стосовно ж самого Межигірського монастиря, то перші документи про нього датуються 1523 р. Але існують легенди ж про заснування монастиря значно раніше: у 988 р. чи у 1155 р. Андрієм Боголюбським. Звісно, вони не мають ніяких документальних підтверджень. До цього часу є дискусійним і питанням про ставропігійний статус монастиря [Кузьмук, 2006, с.24-25].

Відомо, що Межигірський монастир з XVII ст. стає для козаків "військовим", його ідеологічно-релігійним центром. Стосунки, які склалися між монастирем та Запоріжжям, знайшли своє логічне завершення 4 жовтня 1683 р., коли Межигір'я отримало Універсал Військової Ради, підписаний кошовим отаманом Григорієм Івановичем (Іваника) і старшиною. У документі говорилося, що тільки священники з Києво-Межигірського монастиря можуть відправляти в січовій церкві Покрови Пресвятої Богородиці. Висловлювалося рішення, щоб монахи "д[у]ховними товариству были, жебы парафія наша запорожская в держаню ихъ была"[Кузьмук, 2006, с.45]. А у 1668 р. патріарх Іоаким видав грамоту на ім'я межигірського ігумена Феодосія, за якою запорізькій церкві підтверджувалася парафія цього монастиря. А сам монастир мав право ставропігії, тобто підпорядковувався безпосередньо патріархові (московському), був вилучений з відомства київського митрополита. Це давало можливість зробити запорізьку церкву незалежною від метрополії, а оскільки патріарх був далеко, то й взагалі незалежною. Парафіяльність монастиря виявлялася в тому, що він давав на січ священників, до яких були ще й досить суворі наступні вимоги: читати проповіді не з папірця, і лише українською мовою, тверезість, гарний голос, красномовність. Цікавий факт: духовенство, яке посилалося з Межигір'я могло залишатися лише 1 рік – з вересня по вересень. Козаки не хотіли, щоб ті пускали корені на Січі. І лише в окремих випадках, коли хтось дуже полюбився – "з військової ласки" робився виняток.

Козаки опікувалися Межигірським монастирем: утримували там шпиталь і притулок для найстаріших козаків, які доживали свого віку. Вони робили монастирю великі грошові внески, дарували коштовне церковне начиння, розкішні облачення. Тісний зв'язок між козацтвом і Межигір'ям був порушений у період 1709–1734 рр. Після руйнації Чортомлицької січі козаки заснували Кам'янську Січ, потім (1711–1734 рр.) Олешківську, знаходячись під протекцією кримського хана та турецького султана. Після повернення у 1734 р. запорожців під владу Росії межигірці поновили свою духовну владу над Військом Запорозьким Низовим і це тривало аж до ліквідації Січі Катериною II у 1775 р.

Стосовно будівель монастиря, то вони були довгий час дерев'яними. На початку XVII ст. на території монастиря були церкви Петра і Павла, Микільська трапезна, Преображення.

У 1717 р. в монастирі трапилася пожежа. Довелося відновлювати втрачені будівлі. В результаті наступної пожежі (1764 р.) згоріли монастирські будівлі та архів. Допомогли запорізькі козаки. На кошти останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського відомим українським архітектором І. Григоровичем-Барським була збудована мурована Петро-Павлівська надбрамна церква-дзвіниця (1772–1774 рр.). Згідно зі списком майна і будівель монастиря за 1777 р. там знаходилося 5 церков: кам'яні Спасо-Преображенська (збудована у 1676–1690 рр.), Петропавлівська; дерев'яні – Зішестя Св. Духа, Миколи, Благовіщення.

У 1786 р. монастир було закрито, ченців його переселили в інші монастирі. А через рік, коли Катерина II захотіла оглянути (хоч і закрито) святиню, сталося несподіване: вночі перед її відвідинами монастир згорів. Лишилися лише муровані будівлі. Цікаво, монастирське майно ще до пожежі було передане князю Г. Потьомкіну, по смерті якого (і цариці також) частина його опинилася в козацькій пустині на Кубані під назвою Катерино-Лебязької Миколаївської. Адже відомо, що частина українських козаків була переселена на Кубань, щоб захищати російські володіння на Північному Кавказі.

Стосовно ж території самого монастиря, то у 1798 р. її передали для організації там фабрики фаянсових виробів. Але в у приписаних до Києво-Печерської лаври мурованих Спасо-Преображенській та Петропавлівській церквах продовжувалось богослужіння. А основними парафіянами цих церков були робітники Межигірської фаянсової фабрики, вироби якої користувались широким попитом. У 1874 р. фабрику було закрито.

Подальша історія Межигір'я така. У 1894 р. монастир підпорядкували Покровському жіночому монастирю в Києві. Таким чином діяльність Межигір'я була поновлена як жіночого монастиря. І продовжувалась вона до відомих подій революції та громадянської війни. У 1919 р. він був остаточно закритий, власність його перейшла у власність держави. У тому ж 1919 р. на його території була відкрита керамічна школа, що потім перетворилася на технікум. У 1928 р. тут був створений інститут, де працювали учні М. Бойчука, якого з разом з деякими з них розстріляли у 1937 р. Сам же Межигірський монастир було зруйновано протягом 1931-1936 рр.

Тому така пам'ятка як потир, створений майже три століття тому, є німим свідком буремних подій, пов'язаних з Межигірським монастирем. Тільки завдяки щасливим обставинам він дійшов до нашого часу...

ПРИМІТКИ

Андрусенко Г., Мазур Ю., Сенько П., Бряк О., Скороход І. Доля української святині. З історії Межигір'я. – К., 2005. – С.50– 51.

Березова С.А., Волковинська О.А. Аугсбургське срібло з колекції МІКУ// Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво-погляд крізь віки», Київ, 12-14 листопада 2007 р. – К., 2008 р. – С. 104–115.

Березова С.А., Волковинська О.А. Вроцлавське срібло із зібрання МІКУ//Музейні читання. Матеріали наукових конференцій 2002–2003 рр. – К., 2006. – С.119–131.

Золота скарбниця України. – К.,1999. – 207 с.

Кузьмук О.С. "Козацьке благочестя": Військо Запорізьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К.,2006. – С.24 – 25.

Музей історичних коштовностей України: Альбом. – К., 2004. – 464 с.

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.5– 9.

Хребтов А. Межигорье// Исторический вестник. – 1907. –Т.108. – № 6. – С.965– 971.

Рис 1.
Потир. Загальний вигляд.

Рис 2.
Деталь чаші потиру з
зображенням знарядь тортур Христа.

Рис 3.
Деталь чаші потиру із зображенням крилатої голівки янгола.

Рис 4.
Деталь піддону.